

Микола Мірошніченко –
письменник, перекладач-тюрколог,
лауреат премії імені Максима Рильського

**Огузько-кипчацька спадщина в топоніміці України та
встановлення місця розташування
літописної Каяли на сьогоднішній мапі**

Наприкінці X століття у Приуралля, де були кочівницькі стійбища дев'яти огузьких племен, прийшли з волзького лівобережжя кипчаки (інші їх етноніми – половці, кумани). Військові змагання за територію точилися піввіку і завершилися тим, що союз огузьких племен зазнав поразки, розпався. Огузи відійшли на захід та зіграли важливу роль в етногенезі азербайджанців, турок-османів, кримських татар, гагаузів і (є така версія) українських гуцулів.

У Карпатах перші огузи, найвірогідніше, з'явилися вже наприкінці того ж таки X століття. А після поразки в Приураллі сюди докотила нова хвиля мігрантів. Місцеве населення назвало гузів (коротша форма етноніма «огузи») гуцами. Цей факт, до речі, відбито в баладі Юрія Федьковича «Король Гуцул», де йдеться про двобій Білобога з Чорнобогом. Знесилоного поєдинком Білобога заміняє Король Гуцул, який і повергає шаблею чорну міфічну істоту на землю:

*«Видиш, славний Білобоже,
Як то в нас, ув Уців, б'ється?!» –*

вигукує автор [1].

Дмитро Загул, за редакцією якого в Харкові 1927 року вийшли «Твори» Ю.Федьковича, у примітці до цитованої нами балади пише: «Федькович зв'язує назву гуцулів з племенем «уців», спорідненим із половцями. Дехто гадає, що вона походить від румунського слова «гоц» – злодій, розбійник, опришок (Гуцули довгий час і займались опришківством). Таким чином, назва ця мала б повстати аналогічно до назви «козак», «гайдамака» й інше» [2].

До речі, етнонім «уц», або з протетичним придиховим звуком «г» – «гуц», цілком узгоджується з «гоц». Обидва варіанти були вживанні в карпатському регіоні та прилеглих територіях: згадаймо хоча б і прізвища *Гуцак, Гуцало, Гуцалюк, Гуцик* або *Гоць, Гоцуляк, Гоценко, Гоцуленко* тощо [3], де згадана пара «*гуц-гоц*» унаявлена коренево.

А стосовно опришківства – так це явище виникало скрізь, де тільки замешкували огузи: в горах азербайджанського Кавказу, в горах Криму та в Карпатах. Нахил до здобичництва в огузів виробився ще в Приураллі, де вони незрідка захоплювали чужі отари

овець, – у кочовиків це було нормою, і вона раз-пораз проявлялася за пізнішого, вже осілого, їх життя.

Колишні супротивники огузів – кипчаки – незабаром теж завітали в наші землі. Історики стверджують, що вони забрели на територію сьогоднішньої України в XI столітті з того ж таки Заволжжя. Осіли в басейні Сіверського Дінця і, щоб закріпитися, збудували містечка-фортеці (вежі) Сугров та Шарукань. Це туди 1185 року пішов шукати ратного щастя киеворуський князь Ігор. Битва, як знаємо, сталася на річці *Каялі*. А де вона, та річка, зараз? – історики розводять руками: в наукових суперечках, либонь, не менше поламали списів, аніж їх було потрощено на самій Каялі. Та коли б знали кримськотатарську, що зберегла чималенько родимих пляминок од половецької, кипчацької, вони визначили б: нині оспівана «Словом про Ігорів похід» легендарна річка іменується Кальміусом. Кримськотатарський прикметник «каялы» («скелястий») дає ключик до розуміння: *Каяли Міус – Каяльміус – Кальміус...* Що Міус таки насправді «каялы» – скелястий, то варто глянути на географічну мапу: Кальміус бере початок на Донецькому узгір'ї і впадає в Азовське море.

Зазвичай нашаровування ґрунту відбувається зі швидкістю один сантиметр за кожне десятиріччя. Отже, десь на рівнинній частині кальміуського берега під 81-сантиметровим ґрунтовим нашаруванням очікують археологів стародавні мечі, наконечники стріл, рештки кільчуг та інших бойових обладунків нашої предків – русичів, половців. Очевидно, й фундаменти одного зі згаданих вежових міст.

Ми не обмовились, назвавши половців предками. З тим же правом можемо назвати огузів своїми предками. Бо вони, розчинившись серед нас, існують у генах та лексиці українців і кримських татар, двох корінних народів нашої держави. Є у сучасного кримськотатарського поета Шеряна Алі такі рядки:

*Ти, друже, кажеш «філіжанка», а я кажу «фільджан» -
В той посуд наливаєш каву, яку я зву «каве».*

Згадавсь катран, їстивне зілля, а він у нас татран.

Чи не рідня дві наші мови? – дух спільності живе! [4].

(Переклад М. Мірошниченка)

І таких перегуків чимало. Ну, наприклад: **буран - боран, кав'яр** (ікра) – **хав'яяр, бузівок** (теля) – **бузав, товар** (худоба) – **тувар, чічка** (квітка) – **чечек, лілея – ляле, лобода – алабота, євшан** (полин) – **юшан, сірник – серник, крупа – курпе, сапетка** (кошик) – **сепет, терези – теразе, борг – бордж, чабан – чобан, курай** (перекотиполе) – **кьорай, каюк** (човен) – **кьайыкь** і т.д. Усі ці лексичні збіги, як кажуть, – на видноті. А є ж і приховані. Здавалося б, що спільного між українським прикметником «чорний» та кримськотатарським «кьара»? Та досить припустити чергування звуків «к – ч» (як це, приміром, є у лексемах «рука – ручний») і

долучити суфікс «-н-» із закінченням «-ий», як постане дещо химерне: «Чара + н + ий», тобто «чорний». Виходить, що вивчаєш начебто чуже, а пізнаєш рідне.

Мен у кримських татар, та й у колишніх огузів з кипчаками, означає «я»... Проте якщо наше «я» піддати відмінюванню – то постають «мене, мені, мною, на мені», звичні для українців словоформи. **Ким** у кримців – «хто» ... А щойно оте «хто» візьмемось відмінювати – появляються питома українські «ким, кому, на кому».

Що це? – огузщина й половеччина, що, як лексичний синдром, унааявлені в сучасних мовних організмах двох народів?..

Дозволимо собі пригадати, як один тюркофіл на наші міркування щодо лексичної пари «кара – чорний» вигукнув: от бач, наше слово «кара» давніше від вашого «чорний»!.. Довелось охолодити запал співрозмовника: нагадати, що найдревніші слова – односкладові. Це вже палеолінгвістика! І якщо поглибше копнути, то в прикметникові «кара» побачимо два архетипи, котрі, вочевидь же, походять з часів незапам'ятних. У всякому разі існує думка, що поняття «ка» і «ра» зродилися в середовищі аріїв (оріїв) і побутували серед сколотів (скіфів) та стародавніх єгиптян. Відомо, що на берегах Нілу бездонну космічну душу означали іменем Ка, а сонце – іменем Ра. Досить незмигну подивитися на розжарене світило, щоб переконатися: сонце Ра такої ж барви, як і космос Ка... Отже, хоч круть, хоч верть, а поняття ахроматичного темного кольору зродилося ще до з'яви тюркського та слов'янського світів. Схоже, що наші прикметники на познаку чорнизни – то близнята єдиноутробні.

Але «кара – чорний» означають не тільки згаданий ахроматичний колір, а й вражаючий розмір чогось, великість. Тому й колишній Понт Евксинський у тюркському світі йменують *Караденіз*, а в слов'янському – *Чорне море*.

Отим «кара» на Полтавщині означено велику сковороду й чотирикутну, з загнутими бортами бляху, що її вставляють у духовку газової плити, – згадане кухонне причандалля зветься «чара». Очевидячки, назва споріднена і з лексемою «черінь» – велика тепла лежанка на печі традиційної селянської хати.

«Кара» посутнє і присутнє у нашій мові й у скороченому вигляді, зберігаючи при цьому значення «великий». Мовознавець ХІХ століття Фортунат Піскунов у виданій 1873 року в Одесі «Словниці української (або югової = руської) мови» зазначає: «Ка» – головний, величний, старший, великий; (частка «ка», по суті, неперекладанна і слугує префіксом до іменників, які від додавання до них частки «ка» посилюються у своєму значенні, наприклад, «цар – кацар, дук – кадук» тощо). І тут же пояснює: «кацар – імператор, старший цар, а кадук – великий герцог, великий вождь, головнокомандувач» [5].

Ось лише декілька, взятих довільно, слів з префіксом «ка-»:

Кадовб – велика довбана діжка;

Калюжа – велика люжа (рос. лужа);

Капелюх – великополий головний убір, бриль.

Та повернімось до топоніміки. Кипчацька займанщина не обмежилася Приазов'ям, колишнім Тмутороканським князівством Київської Русі, а поширилася степами аж до Дунаю. Південніше нашої столиці, за річкою Стугоною, вже були кипчацькі кочовища та стійбища. Тож чи випадає дивуватися, що на Київщині сьогодні маємо села *Половецьке* [6] в Богуславському районі, *Великополовецьке* у Сквирському та *Малополовецьке* у Фастівському. А ще ж незайво згадати районне містечко *Кагарлик*, назване за іменем одного з кипчацьких родів, село *Кончаки* – за іменем відомого хана, а також села *Халча*, назва якого означає «килим», *Музичі* – «музикант», *Ташань* – «повенева».

Топоніміка Запорізької області ряснить кипчакізмами... В назві міста Токмак лежить «костур, ковінка». А ще ж є села *Верхній Токмак*, *Нижній Токмак*. Найменування чудового приморського міста *Бердянська* містить у собі кипчацьке й загальнотюркське слово «берда», що означає «в'язень, полонений». Назва села *Сірогозьке* в Веселівському районі поза сумнівом пов'язана з «сари гьоз» – «золоте око», а дві Гюнівки (в Кам'янсько-Дністровському та Приморському районах) містять у собі значення «сонячне», бо походять од «гюн» (день), «гюнеш» (сонце). Цікавим виглядає і топонім *Кушугум* – в імено селища закладено поняття «пташий пісок».

Недвозначно говорить про своє мовне походження і гідронім *Кіпчак* (з варіантами *Кипшяк* та *Копчак*) [7] – назва лівої притоки річки Сарати на Одещині. До речі, ще дві Сарати подибуємо в Карпатському ареалі: це притоки Черемошу й Прута, що не дивує, оскільки мови тих, хто цю назву по собі залишив – степових кипчаків та гірських огузів, дуже і дуже схожі. Гідронім *Сарата* поза всяким сумнівом походить од «сари ата», що означає «русявий (або світлий) батько». Потік *Андомир* у басейні Прута ховає у своїй назві «хан Демір», тобто «Залізний хан».

Мовно-культурна спадщина, що дісталась нам од огузів та кипчаків, знайшлась свій вияв і в нашому фольклорі. Досить сказати, що значна частина корпусу коломийок має всі формальні ознаки рубаїв. Хто ж цей східний парсуною народнопоетичний жанр заніс у Карпати, як не огузи ?

І наостанок згадаймо давнє кипчацько-українське прислів'я: «Поїли ягли та й спати лягли». А й справді, хіба ж не знали вони, наші субетнічні предки, що вживати надто жирну (ягли) їжу перед сном шкідливо? Навіть, якщо сон – вічний... Вочевидь знали і нам, своїм – уже українським – нащадкам не без іронії передали.

1.Твори О. Федковича. За редакцією Д.Загула. – Х.: Державне видавництво України, 1927. – С.217.

2. Там само. – С.216.
3. Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьщини), – Чернівці: «Букрек», 2002. – С. 101-110.
4. *Алі Шер'ян*. Эки дюнъя арасында. Між двох світів іду. Лірика. – К.: «Етнос», 2007. – С.141.
5. Словниця української (або югової-руської) мови, праця *Фортуната Піскунова*. – Одеса, 1873. – С.48-49.
6. Ця і всі наступні назви населених пунктів узято з довідника «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969».
7. Цей і наступні гідроніми з видання «Словник гідронімів України. – К.: «Наукова думка», 1979».

Мірошниченко М[икола]. Огузько-кипчацька спадщина в топоніміці України та встановлення місця розташування літописної Каяли на сьогоднішній мапі / Матеріали міжнародної наукової конференції «Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки» (28-30 травня 2008 р.). Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2009. – С.186-190. – 328 с.